

Безейко Андрій,

магістрант спеціальності «Історія» Національного університету «Острозька академія»

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК МІСТА КРЕМЕНЦЯ У XVI СТОЛІТТІ

У статті розглядаються соціально-економічний розвиток міста Кременця у XVI ст. на основі описово-статистичних джерел. Зроблено спробу проаналізувати демографічну ситуацію в місті.

Ключові слова: Кременець, інвентар, люстрація, дим, волока, «право складу».

В статье рассматриваются социально-экономическое развитие города Кременца на основе описательно-статистических источников. Сделано попытку проанализировать демографическую ситуацию в городе.

Ключевые слова: Кременец, инвентарь, люстрация, дым, волока, «право склада».

The article deals with the socio-economic development of Kremenets in the XVI century. based on descriptive-statistical sources. An attempt to analyze the demographic situation in the city was made.

Key words: Kremenets, inventory, lustration, dym, skid roads, «the right of the warehouse».

Кременець, головне місто Південної Волині, був важливим осередком ремесла і торгівлі, резиденцією владних, судових і представницьких структур та місцем зосередження господарських органів староства. Тут знаходився центр одного з найбільших державних володінь, загалом нечисленних на Волині. Своїм корінням місто сягало домонгольської доби, було адміністративним центром простої округи, одним із перших у регіоні отримало магдебурзьке право (1438 р.); Луцьк, головне місто Волинської землі, отримав його 1432 р., а Володимир – у кінці XV ст.). Протягом досліджуваного нами часу поселення досить інтенсивно розвивалося і вже на середину XVI ст. належало до великих міст. У забудові воно єдиним на Волині сягнуло в цей час рівня 1 000 будинків [8, с. 1]. За чисельністю будинків місто можна віднести до великих міст [12, с. 22].

Ревізія Кременецького замку 1545 р. не дає нам змоги прослідкувати тенденції розвитку міста, оскільки була покликана перевірити стан укріплень Кременецького замку, тому тут не було здійснено спроб опису самого міста.

Інвентар 1548 року вже фіксує поділ Кременця на вулиці. Люстрація 1552 року не дає нам змогу простежити зміни у плануванні Кременця, однак кількість міських вулиць уже в люстрації 1563 року порівняно з 1548 р. зменшилася з 11 до 9 (рахуючи й Ринок), але вулична система поширилася на передмістя. Люстрація фіксує два передмістя, які існували й давніше, – Вишневецьке, Сапанівське, та Запоточчя на противагу інвентарю 1548 року, в якому зазначалося лише передмістя від Сапанова та просто передмістя. На передмістях селилися новоприбулі та незаможні міщани, у Кременці в 1563 році така категорія жителів складала біля 10 % всього населення міста [12, с.26], також тут знаходилися, особливо на Запоточчі, шляхетські садиби, здебільшого, правда, не помешкання, а господарства-городи. Будинки передмість мали при собі городи. Площа передміської забудови мало що поступалася міській [8, с. 2].

Хоча на середину XVI ст. чисельність населення Кременця мало ще відрізнялася від інших великих міст регіону, дані ревізій 1545 та 1552 рр., загалом опосередковані й приблизні, можуть свідчити про лідируюче становище цього поселення. Значною мірою це пояснювалося особливостями Південної Волині, адже до появи у східній частині Кременецького повіту низки нових міст Кременець залишався основним осередком міського та військово-оборонного життя цієї округи і не міг не мати тенденцій до розростання та розбудови, особливо якщо взяти до уваги активність його господарів – біскупа Яна, королеви Бони та Миколи і Януша Збаразьких [8, с. 2].

Кількість вулиць власне у місті за період з 1548 по 1563 р. зменшилась, однак кількість людей, що проживали на цих вулицях зроста, деякі вулиці не згадуються, або змінили свою назву. Зростає кількість передмість та їх населення, з'явився поділ передмість на вулиці, чого не було зазначено у інвентарі 1548 року. Інвентар 1548 р. фіксує в Кременці 512 міських і передміських будинків [1, с.27-35], а ревізія 1552 р. – 479 будинків [2, с. 27-35], але в ній йдеться, скоріш за все, тільки про тих міщан, які перебували під замковим присудом, інвентар 1563 року фіксує приблизно 699 власників будинків, однак уже в 1570 р. зафіксовано всього 485 будинків із яких ринкових будинків – 20, вуличних – 253, будинків передміщан – 144, ремісників – 44, перекупників – 35, коморників та «льозних» – 19,

городників – 70 [10, с.91]. Існувала тенденція до збільшення розмірів міста та власне населення міста та передмість. В системі тогочасних волинських міст Кременець займав одне з провідних місць за кількістю населення та рівнем розбудови міста поряд із містами Луцьк, Острог, Ковель.

Структуру населення міста Кременця ми можемо розглядати за описово-статистичними джерелами, до яких відносяться: ревізія Кременецького замку 1545 року, інвентар Кременецького староства 1548 року, люстрації Кременця 1552 і 1563 рр., поборові реєстри 1577, 1589 рр.

Ревізія Кременецького замку 1545 р. не дає прямих відомостей ні про національний чи релігійний склад населення, ні про господарську його зайнятість. Ревізія 1545 р. відбувалася під час перебування міста Кременця і Кременецького староства у володінні королеви Бони; бурмистри та райці мотивували навіть цим відмову звітувати посланцеві великого князя. Ревізори цікавили, перш за все, стан укріплень та відповідальність за утримання їх у належному стані, тобто питання, мало пов'язані з населенням міста [8, с. 2]. Подавались лише опосередковані відомості про національний склад населення, зокрема ревізор, Луцький і Берестейський біскуп Станіслав Фальчевський та його помічник дяк Лев Паткевич Тишковец [6, с. 18] зазначають, що теперішній староста, Щасний Герцик, ні про що не дбає, і в місті, і в замку немає порядку. Місцеві війт, бурмистри і рядники у незгоді між собою «будучи різного стану люди: чехи, німці, ляхи, литва, русь, а не маючи над собою грозного а справного вряника, кожний своєю дорогою пішов» [5, с.18]. Як бачимо, у місті, станом на 1545 р. були представлені такі національності, як чехи, німці, поляки, литовці та русини. У ревізії відсутні відомості про кількість населення Кременця та дані про повинності кременецьких міщан та доходи з міста. Наступним джерелом, яке подає нам відомості про населення Кременця – це інвентар Кременецького староства 1548 року. Інвентар подає інформацію про господарський стан волості, про фільварки та належні їм поселення. Документ фіксує описання адміністративного центру староства та вуличну структуру Кременця середини XVI ст.

За інвентарем 1548 року ми можемо також простежити і національно-релігійний склад населення того часу. Зокрема, наявність на «вулиці від лазні» церкви руської говорить про наявність населення, що сповідувало православ'я, тобто українців, а згадана вже «вулиця Мала за костьоолом» говорить про наявність населення, що сповідувало католицизм, у більшій мірі це були поляки. Назви двох вулиць – «вулиця Жидівська, де доктор мешкає» та «вулиця Велика Жидівська» говорять про значний прошарок єврейського населення, зокрема, «вулиця Велика Жидівська» є найбільшою за кількістю жителів. Станом на 1552 рік євреїв всього під замковим присудом було 48 будинків [3, с. 25]. Можна припустити, враховуючи, що в одному димі на Волині за підрахунками різних вчених проживало від 6 до 11 осіб [11, с. 750], проживало приблизно від 288 осіб до 528 осіб єврейської національності. Що ж до православних церков на території Кременця, то згадуються наступні церкви – Замкова церква в ім'я Святителя і Чудотворця Миколая, яка була збудована місцевим землевласником Гавриїлом Петровичем Дениском Мокошем в кінці XIV або на початку XV століття. Про неї згадується в люстрації Кременця 1552 та 1556 рр. Причини руйнування церкви та точної дати цієї події невідомі, однак можна сказати точно, що зруйнована вона була між 1556 і 1563 роками. Після зруйнування цієї церкви була збудована Свято-Миколаївська церква, але вже не в замку, а в місті на вулиці Жидівській; про цю церкву згадується вже в акті від 1563 року, – в люстрації Кременця, зроблений секретарем Сигизмунда II Августа Ізайковським Іваном; в ній згадується і настоятель цієї церкви священник Євстафій Іліч; при ній існував і руський шпиталь, наділений однією волокою землі. Ця церква знаходилася поблизу римо-католицького приходського костелу, який в 1607 році став францисканським костелом [6, с. 50]. Церква в ім'я Святої Великомучениці Параскеви, іменуємою П'ятницею, знаходилась спочатку на високій горі. Про неї, як про православну, згадується в люстрації Кременця від 1563 року. Церква в ім'я Преображення Господнього, інакше – Спаська, і при ній чоловічий православний монастир, який знаходився на горі Сичовці за містом. Про них згадується в люстрації Кременця від 1563 року. Вже в 1566 році монастир перебував у запустінні, і церква його здавна знаходилась в приватному володінні Петра Михайловича Семашка. Сліди заснування даної церкви відносяться до XV століття. Володіння цієї церкви охоплювали території від вершини гори Сичовки до «окапища Жидовського» (Єврейського кладовища). В 1600 році церкву було продано отцю Трифону Воскресенському, тобто священнику Воскресенської церкви в Кременці [6, с. 54-55]. В Кременці знаходиться два християнських кладовища – Туницьке і Богоявленське, на яких хоронять і православних, і католиків, і протестантів. Крім того існувало вже згадане єврейське кладовище. До 1890 року у Кременці не було католицького окремого кладовища. Ревізія 1552 року вказує на те, що в місті є 5 церков: вже згадана церква святого Спаса, святої Пречистої, Воскресіння Христового, настоятель якої купив церкву святого Спаса у 1600 р., вже згадані церкви святого Миколи та святої П'ятниці, та говориться, що попів при них 5 [2, с. 30].

Ревізія 1552 р. фіксує імена двох пушкарів і вказує на їх національну належність – німець і поляк, а третій лише згаданий у зв'язку з його утриманням за рахунок міста. Судячи з імені останнього

(Ян), він, очевидно, був поляком. Ревізія 1552 р. вказує на поділ міщан на дві частини – замкового присуду та «под марборским правом». Останнє поширювалось і на передміщан. У місті існувала система військового поділу міщан на десятки, яких було 31. Беручи до уваги працю І.О. Ворончук [11, с. 750], можна підрахувати приблизну кількість населення Кременця у даний часовий період між 1548-1552 рр., хоча варто зазначити про неточність даних через неможливість точного встановлення кількості будинків у Кременці у 1548 р. та значну диференціацію у показниках кількості осіб, що могли проживати в одному будинку. Однак, все ж таки, за приблизними підрахунками кількість населення у Кременці станом на 1548 р. може складати від 2870 осіб використовуючи у даному випадку коефіцієнт диму у 6 осіб за дослідженнями О.І. Барановича та О.С. Компан, до 5270 осіб за дослідженнями І.О. Ворончук. Якщо зважати на пожежу в місті, то зменшення кількості будинків може вважатися навіть досить незначним. Якщо припустити, що в обох документах фіксується тільки частина міської громади, то тоді можна говорити про приблизне подвоєння втрат, і тоді такі дані будуть точніше відповідати дійсному стану речей. Відносно етнічної приналежності міського керівництва свідчення інвентаря 1548 р. не зовсім відповідають даним ревізії 1545 р. Точніше, 1548 р. в Кременці проживали представники всіх народів, згаданих 1545 р. але їх чисельність не корелює з їхнім представництвом у раді та лаві (підрахунки на основі імен та прізвищ не можуть не хибувати, але вони близькі до дійсного стану речей). Польська меншина була представлена дев'ятьма родинами (максимально – біля двох десятків), гіпотетично німецькою може вважатися тільки одна жінка (якась Ганусова, мабуть, удова), яка не могла обіймати жодної посади, чехи відсутні (можливо, ними є носії прізвища Гаврат), «литвинів» було тільки двоє (сюди можна додати ще двох оршан, які, правда, мали б бути віднесеними до «русів»). Серед національностей, присутніх у Кременці на початку 60-х рр. XVI ст. уже є відомості про наявність у місті білорусів – 6, турків – 5, руських, мається на увазі московитів – 4, німців – 3, литовців – 2, молдаван – 1, чехів – 1 [12, с. 34]. У тексті інвентаря немає прізвищ, пов'язаних із міськими посадами, за винятком Мекляша Ради, друга складова якого не обов'язково відображає (скоріше за все, так не відображає) його статус, а також війта та «війтових» будинків. Іноземці, які одержували право на проживання в Кременці та обіймання міських посад, у переважній більшості випадків підлягали, очевидно, «магдебурзькому присуду», що було вигідно й замковій адміністрації [8, с. 3]. Кількість єврейського населення за період 1548-1552 років практично не змінилася.

Хронологічно наступною є люстрація Кременця від 1563 року, вона є найбільш інформативною серед даних джерел. На час її складання старостою був князь Миколай Збаразький. У даному джерелі ми знаходимо відомості про національний склад населення, оскільки у багатьох випадках автор люстрації при описі жителів зазначає їхню національність, наприклад, Сарка жидівка (Sarka zydowka), Ян Лях (Jan Lach), Сачко жид (Saczko zyd), Климко Німець (Klimko Niemiec), Іван литвин (Iwan litwin) та інші. Крім того, у інвентарі неодноразово згадуються доктори (лікарі), які всі були євреями. Автор люстрації детально описує місто з усіма його жителями, здійснюючи повуличний опис населення міста, зазначаючи при цьому власників будинків у більшості випадків лише чоловіків, хоча вказуються також імена жінок-вдів, які також є власницями нерухомості. Загальна кількість осіб – власників нерухомості на території міста та передмість Кременця нараховує приблизно 699 осіб, за іншими даними на початку 60-х років XVI в місті нараховувалося біля 735 димів [12, с. 146], крім того існують також і пусті дими, однак їх невелика кількість.

Отже, населення Кременця за джерелами XVI століття складається переважно з православних українців та значного прошарку євреїв, присутні також і поляки, литвини, німці, чехи, однак їх порівняно менша кількість. Кількість населення за даними інвентаря 1548 р., ревізії 1552 р. та люстрації 1563 р. мало тенденцію до збільшення впродовж середини – другої половини XVI ст.

Ревізія 1552 р. вказує на поділ міщан на дві частини – замкового присуду та «под марборским правом» [2, с. 30]. Останнє поширювалось і на передміщан. Кременець саме відбудовувався після пожежі, тому частина мешканців мала на шість років пільги. Основні дані щодо населення Кременця можна почерпнути із наявних джерел. Ревізія замку 1545 року не дає нам даних щодо господарської зайнятості населення Кременця, однак уже в інвентарі 1548 року можна знайти деяку інформацію стосовно даного питання. Дані про загальну кількість ремісників і торгівців в інвентарі відсутні, але за деякими прізвищами можна встановити мінімально можливу кількість ремісничого населення та перелік ремісничих спеціальностей. 1548 р. в Кременці було шість шевців, чотири гончарі, по три бондарі, ковалі, різники та пивовари, по два теслярі, сидельники, кравці, римарі та чоботарі, по одному кушніру, шабельнику, мечнику, лучнику, стрільнику, постригачу, миснику, дьогтярю, гребіннику, дудці, саннику, світельнику, пекарю (якщо прізвисько Лихопек свідчить про професійну діяльність), крамарю і стаднику [8, с. 3]. У інвентарі 1563 року зазначається про те, що окремі спеціальності були ширше представлені в місті – 21 м'ясник, 18 шевців [8, с. 3]. Крім того, присутні наступні професії золотарі – 3, бондарі – 3, різників – 9, tokarz – 1, лавнік – 1, кушнірів – 10, кра-

мар – 1, пекар – 1, кравців – 5, ковалів – 8, водонос – 1, корчмар – 1, проскурник – 1, світельник – 1, пивовари – 3, стадники – 3, риболови – 2, гончарі – 8, лучник – 1, олійник – 1, крамнік – 1, римар – 1, теслі – 3, шинкар – 1, strzelnik – 1, мечник – 1, пастух – 1 [2, с. 42-58]. Загалом нараховувалося 35 ремісничих спеціальностей [12, с. 59]. Однак, не всі жителі названі за професією, існує їх відсоток, який названий за прізвищами, а також відсоток приїзнього населення. У поборовому реєстрі 1577 р. зазначено наступну кількість ремісничих спеціальностей: кравець – 1, кравців простих – 2, кушнірів – 3, ковалів – 6, лучників – 3, різників – 4, золотарів – 1, шевців – 7, гончарів – 4, стельмах – 1, barwierz – 1, prasolow – 16, пекарів – 22, дудар – 1 [7, с. 240]. Як бачимо, у місті було представлена значна кількість ремісничих спеціальностей, у місті, станом на 1563 р. було 70 торгових крамниць, які розташовувалися біля ратуші [2, с. 42]. У 1540 році королева Бона надала право проведення ярмарків у Кременці на свята св. Варфоломія та св. Луки [6, с. 18]. У 1572 році король Сигізмунд II Август надав право Кременцю на проведення ярмарків на свята Різдва Христового та на Св. Іоанна Богослова [6, с. 22]. За даними люстрації 1563 року на території міста Кременця знаходився ринок, де розміщувалося 70 крамниць. В цілому лавки були універсальними торговими закладами, в яких продавались готові ремісничі вироби, напівфабрикати і сировинні матеріали. Наприклад, в торгових лавках часто були в продажу спеціальна сталь для ювелірного і слюсарного інструменту, метал для наконечників стріл, сірка для травлення золота, мідний купорос, який використовувався для фарбування різних тканин, мило та інші товари [9, с. 132]. Купці та торговці Кременця отримувало прибутки із транзитної торгівлі через Кременець. Зокрема, через Кременець йшла транзитна торгівля зі Львовом та Тернополем [9, с. 133], а також через нього проходив відомий «воловий шлях» з Молдавії до Дубно та Луцька, що не могло не приносити прибутків до казни. В землях В. Кн. Литовського склад для галицької солі був відданий Кременцю: соляники привозячи сіль з Галичини, не мали її ніде продавати окрім Кременця. Крім того, відомо, що через Кременець йшла стара дорога відома ще з XV ст. – нею йшла сіль з галицького Підгір'я на схід, до Подніпров'я [4, с. 432]. У 1556 році даний привілей надав місту Сигізмунд II Август, за яким єдиним містом на Волині, де було дозволено складувати білу сіль став Кременець [6, с. 21]. Кременець був значним транзитним центром торгівлі на Волині, через нього проходили торгові шляхи на Львів, Острог, Луцьк. Також через Кременець проходив «воловий шлях», якими спроваджували волів з Молдавії та Поділля на Волинь, а звідти до Радома, Любліна або Гданська, де відчувався попит на цю високоякісну продукцію господарства. Існування цих транзитних торгових шляхів збагачувало населення міста.

Основною формою збагачення волості, складовою частиною якої було місто Кременець, були сплати натурального і грошового податку з селян, а також різноманітні мита і збори з торговців, подорожніх та податки з міського населення. Стосовно розглядуваного питання, то населення сплачувало значну кількість різноманітних податків та мали певні трудові повинності у місті. Отож, повинності населення можна умовно розподілити на сплату грошового та натурального податку та на певні трудові повинності.

Так, у 1542 році королева Бона призначила для кременецьких жителів чинш – з волоки по 24 литовських гроші, а з ½ волоки по 12 грошів; а той хто не мав поля платив по 6 грошів з дому, чопового від бочки пива 3 ½ гроша, від меду восьма міра; при цьому виготовлення пива дозволялося жителям передмістя та євреям, а в самому місті дозволялося мати тільки 2 корчми; погорільці звільнялися від цих податків на 7 років [6, с. 18]. Платежі населення Кременця помітно відрізнялися від податків інших адміністративних центрів Волині. Міщани платили тут лише зі своїх будинків («з мешан плату з кожного») та з використовуваної землі; на замок ішла також капщизна. Поземельний платіж зафіксовано як плату «з лану», що може свідчити про початок проведення волочної поміри. Зокрема, інвентар 1548 р. засвідчив землекористування частини кременчан у формі волок, у той час як у селах староства залишалася ще дворищна система. Громада за свій кошт утримувала одного пушкаря. З ревізії 1552 р. довідуємося про податок із міщан у розмірі 6 грошів з особи [8, с. 1]. Згідно ревізії Кременецького замку 1552 року вказуються такі види оподаткування, як: «повежаное» – стягнення зі злодія – 12 грошів (найбільший штраф), якщо ж провина менша, то штраф – 3 гроші; «куниці» – податок з дівчини при одруженні – 12 грошів, зі вдови – пів копи, від кожного вару сьома мірка солоду, а крім того від кожного вару чверть гроша, від кожної ручки меду 1 грош. Від воза купецького, як з чужоземця, так і з свого по 2 гроші, а від воза з сіллю – 3 гроші. «Померное» – від збіжжя всякого помірною з мірки по пенязно [2, с. 29-30]. Існували також і трудові повинності для міщан, зокрема, для захисту замку міщани поділялися на 31 десяток [6, с. 21]. Існував також своєрідний аналог поштової служби – «о доведане вестей» – 24 чоловіки, які несуть поштову службу. У 1564 році Сигізмунд II наказав, щоб староста тутешній князь Микола Андрійович Збараський не дозволяв євреям мати в місті більше 2 корчем і не допускав їх варити мед, пиво і курити горілку. Згодом, в 1571 році Сигізмунд II призначив, щоб міщани платили чинш із кожної волоки землі, а також дозволив вільний прогін 1 тисячі волів в Польщу та Литву по воловому шляху, що проходив через Кременець, а євреям

заборонив торгувати в збиток християнам. У 1572 році король встановив мито з воза по 4 литовських білих гроші, із інших по пенязно і по 1 пенязно із своїх, а від коней і волів, які проганялися на торги або ярмарки, по пензю.

Люстрація 1563 року також фіксує ряд податків, зокрема, податок з кожного краму по 4 гроші на рік, з лавок в ятках з кожного лікта 2 пенязно, плата з купців, з однієї особи по 2 гроші – цей податок вийт збирав з відомості бурмиистра. Крім того, кожен міщанин повинен був ставати на захист міста на випадок небезпеки для чого в кожного повинні були бути гаківниці, рушниці, сагайдаки, рогатини; якщо ж їх не було, то міщанин повинен був мати хоча б рушниці і рогатини. Надавалась вільність на ловіння риби в р. Ікві відповідно до давнього звичаю; також відповідно до звичаю узаконювалося право використовувати ліс для будівництва; вільно було також купляти товари по волості і продавати їх на торгу в Кременці або на інших торгах [2, с. 72-73].

В 1576 році король Стефан Баторій надав привілей Кременцю, яким встановив, щоб християни, котрі живуть у Кременці, платили збір чоповий (з міцних напоїв) із міських димів – в кількості 40 злотих польських [6, с. 22-23]. Варто також згадати те, що ще у 1536 році король Сигізмунд I прирахував Кременець до великокняжих земель і надав йому привілей, згідно з яким в магистрат обиралися лише католики, щоб доходи із «весов», лавок, суконних і соляних складів, м'ясних рядів, пекарень йшли на користь міста; дозволялися цехи; на відстані двох миль від міста заборонялося влаштування корчм; ті, хто йшов з товаром в Кременець звільнялися від мостового і гребельного збору (тобто за проїзд по греблям) в Польщі та Литві; дозволялося влаштування ярмарків та торгів тощо. [6, с. 16]. В грамоті, даній Кременцю в 1536 році, було сказано, що ремісники будуть мати свої товариства або цехи по звичаю інших міст, особливо Кракова і Варшави [2, с. 81]. Згідно із люстрацією 1563 року в місті дійсно існував цеховий устрій, зокрема згадується цехмістр Сенько Пішка та ще 15 майстрів цехових, які мали платити кожен по 15 грошів на рік до скарбу [2, с. 73]. На початку 70 рр. XVI ст. у місті виник ткацький цех [12, с. 73].

Як бачимо, становище Кременця, як одного з найважливіших і найбільших міст Волині сприяло розвитку торгівлі та ремісництва у місті, про що говорить значна кількість ремісників різних спеціальностей у місті. Також розвитку міста сприяло отримання містом магдебурзького права та постійне його підтвердження власниками Кременця. Фіскальна політика стосовно міста змінювалась із приходом нових власників. Існували також і певні обмеження у торгівлі для єврейського населення, а також адміністративні обмеження для не католиків, оскільки лише католики могли бути обрані до міського магистрату.

Джерела та література:

1. Атаманенко В.Б. Інвентар Кременецького староства 1548 року / В.Б. Атаманенко // Наукові записки. Історичні науки. Матеріали міжнародної конференції «Князь Василь-Костянтин Острозький в історії України та Європи» 15 – 17 жовтня 2008 року. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія». – Вип.13. – 2008. – С. 10-36.
2. Архив Юго-Западной России. – К., 1890. – Ч. VII. – Т. II. – 644 с.
3. Бершадский С.А. Русско-еврейский архив: документы и материалы для истории евреев в России. – Т. II: Документы и регесты к истории литовских евреев (1388-1550). – СПб., 1882. – 640 с.
4. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1991. – Т. VI: Житє економічне, культурне, національне XIV-XV віків – Київ-Львів, 1907. – 670 с.
5. Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків. – К., 2005. – 600 с.
6. Теодорович М. Город Кременец Волынской губернии: исторический очерк. – Почаев, 1890. – 70 с.
7. Źródła dziejowe. Ziemia Ruskie. Ziemia. Wołyn i Podole. – Т.19. – 1577. – 307 с.
8. Атаманенко В. Населення м. Кременця II пол. XVI – I пол. XVIII ст. за джерелами опис.-стат. Характеру / В.Атаманенко // http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&task=view&id=1342.
9. Берковський В.Г. До історії стану та еволюції мережі торговельних шляхів Волинського воєводства у XVI – першій половині XVII ст. / В.Г.Берковський // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17 – 18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення. – Кам'янець-Подільський, Київ, Острог, 2006. – 497 с.
10. Бойко І.Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К., 1963. – 331 с.
11. Ворончук І.О. Про коефіцієнт диму на Волині в другій половині XVI-сер. XVIII ст. / І.О. Ворончук // Український археографічний щорічник. – Випуск 3-4. – К., 1999. – 750 с.
12. Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К.: Наук. думка, 1989. – 232 с.